

malar Fergana vadisine yayıldı. Bu bölgede Ruslar'la birlikte hareket eden Ermeniler 180 köyü ateşe verdiler ve yaklaşık 20.000 kişiyi öldürdüler. 18 Ağustos 1919'da Rus orduları Türkistan cephesi kumandanlığına getirilen Frunze'nin belirttiği gibi (bk. Hayit, *Sovyetler Birliğindeki...*, s. 148) Sovyetler'in amacı bütün Türkistan'ı işgal etmekte. Basmacılar ile Kızıl Ordu arasında çok kanlı savaşlar oldu. Fergana vadisinde Mehmed Emin Beg, Şîr Muhammed Beg, Nur Muhammed Beg, Hal Hoca ve Korbaşı Parpi gibi liderlerin emri altındaki mücahidler zaman zaman Sovyet ordusuna kayıplar verdirdiler ve mücadelelerini 1921'e kadar sürdürdüler; hatta bölgenin lideri Mehmed Emin Beg 1919'da geçici bir Fergana hükümeti kurduysa da 7 Mart 1920'de Sovyetler'e teslim olmak zorunda kaldı. Yerine geçen Şîr Muhammed Beg de Sovyetler'e boyun eğmedi, 3 Mayıs 1920'de geçici bir Türkistan hükümeti kurarak komşu devletlerle münasebet kurmaya çalıştı. Bu arada 31 Mayıs'ta kardeşi Nur Muhammed'i Afganistan'a elçi olarak gönderdiyse de Kızıl Ordu Hîve Hanlığı'nı ve Buhara Emirliği'nin işgal etti. Sovyet Rusya'nın buralarda merkeze bağlı halk cumhuriyetleri kurdurmasına rağmen halk millî mücadeleye devam etti.

Basmacı hareketleri Enver Paşa'nın 8 Kasım 1921'de Türkistan'a gelip başa geçmesiyle daha da şiddetlendi. Onun Türkistan'daki millî mücadelelerin başkumandanı olmasından sonra Ruslar önemli kayıplar verdiler ve 19 Nisan 1922'de barış istemek zorunda kaldılar. Fakat Enver Paşa, "Barış antlaşmasının ancak Türkistan topraklarındaki Sovyet askerlerinin çekilmesinden sonra söz konusu olabileceğini belirterek" bu teklifi reddetti. Bu sıralarda Semerkant şehrinde Türkistan Türk Müstakil İslâm Cumhuriyeti kurulmuştu. Yıllardır bütün Türkistan'ı ele geçirmek için savaşan ve Türkistan'dan çekilmek niyetinde olmayan Sovyetler daha şiddetli saldırılara başladılar. 1922'de Sovyetler'in genel bir saldırıya geçmesi üzerine Basmacı liderleri birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar ve geçici Türkistan hükümeti dağıldı. Şîr Muhammed Beg Afganistan'a geçti, diğer liderlerden Muhyiddin Beg öldürüldü, Canı Beg de teslim oldu. 4 Ağustos 1922'de Belcuvan'a giren bir Sovyet birliğine karşı bizzat yakın muharebeye katılan Enver Paşa on bir Rus'u öldürdü, fakat karşı tarafın

makinelî tüfek ateşi altında kendisi de şehid oldu.

Enver Paşa'nın ölümüyle Basmacı hareketleri sona ermedi, fakat genellikle Ruslar'ın üstünlüğü ile devam etti. Kızıl Ordu Basmacılar'a karşı savaşını her yerde sürdürdü. Mücahidlere yardım eden Türkler hapishanelere atıldı. Böylece Basmacılığın birinci devri sona erdi. 1924'te başlayan Basmacılığın ikinci devresinde mücahidler silâh buldukça mücadeleye devam ettiler. Bu mücadeleler de 1935'e kadar sürdü ve bu tarihte Ruslar Basmacılık hareketine kesin olarak son verdiler.

Basmacı hareketinin başarıya ulaşmamasının başlıca sebepleri arasında korbaşı denen Türkistanlı liderlerin kendi aralarında düzenli bir birlik ve merkezî bir kumandanlık kuramamaları, savaşlarda tank, uçak, top ve zehirli gaz gibi silâhlar kullanan Ruslar'a karşı mücahidlerin makinelî tüfeklerinin bile olmayışı ve nihayet dışarıdan yardım alamamaları zikredilebilir.

Ruslar Basmacılar'a karşı kazandıkları başarıları tarihlerinin kahramanlık sayfaları olarak kabul ederler. Dışarıya karşı haydutluk olarak tanıttıkları bu hareketlerin birçok Sovyet kumandanı ve aydını tarafından bir millî mücadele olduğu itiraf edilmiştir. Nitekim Sovyet ordularının Türkistan cephesi kumandanı olan Frunze Basmacılığın çetecilik olmadığını, eğer böyle olsaydı onların daha önceden ortadan kaldırılabilceğini ifade ederken Sovyet Rusya komiseri olarak savaşlara katılan Skalov, "Basmacılık Türkistan halkının yabancı hâkimiyeti aleyhindeki millî isyanıdır" demektedir. Türkistan'da Sovyet hâkimiyetini kuran Valeriy Kuybesev ise bu hareketi sadece bir haydutluk kabul etmenin yanlış olacağını, onun siyasî bir inkılâp olduğunu" söyler. Ginzburg ve Vasilevskiy adlı Sovyet komiserleri de, "Basmacılığın gayesi, Türkistan'ı Rusya'dan kurtarmak ve zulümsüz bir Türkistan kurmaktan ibarettir" derler. Sovyet edibi Boris Pilnyak ise, "Basmacılar isim ve şeref sahibidirler" demiştir.

Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nde çıkan eserler bu konuda genellikle sübjektiftir. Nitekim Sovyetler Basmacılık meselesiyle ilgili arşiv belgelerinin yayımlanmasına henüz izin vermemiştir. Bu da Sovyet ideolojisinin bugün hâlâ Basmacılığın etkisinden kurtulamadığını gösterir (bk. Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki...*, s. 154-156).

BİBLİYOGRAFYA :

- J. Castagne, *Les Basmachis*, Paris 1925; Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketi*, İstanbul 1945; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) Tarihi*, İstanbul 1947, s. 419-474; a.mlf., *Hatıralar*, İstanbul 1969, s. 329-458; A. Oktay, *Türkistan Millî Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul 1950; Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul 1955; C. W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, London 1957, s. 65, 154 vd.; Tahir Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketleriyle İlgili Olaylardan Sahaneler*, İstanbul 1959; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul 1975, I, 129-506; Baymirza Hayit, *Türkistan*, İstanbul 1975, s. 275-305; a.mlf., *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*, İstanbul 1987, s. 145-158; a.mlf., "Türkistan'da Basmacılık Hareketi Tarihi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Millî Türkistan*, sy. 118, İstanbul 1966, s. 13-21; Fazal-ur-Rahim Khan Marwat, *The Basmachi Movement in Soviet Central Asia*, Peshawar 1985; Mustafa Çokay, "Hokand Muhtariyeti Hakkında", *Yeni Türkistan*, sy. 7, İstanbul 1927, s. 7-11; a.mlf., "Kerenskiy ve Türkistan Millî Hareketi", a.e., sy. 9-10 (1930), s. 21-29; Mustafa Çokay, "The Basmaji Movement in Turkestan", *Asiatic Review*, XXIV, London 1928, s. 279; Şîr Muhammed Beg, "Türkistan Millî Hareketlerinden Parçalar", *Türkistan Sesi*, sy. 3-13, Ankara 1956, s. 19-25; İbrahim Yarkın, "Muhtar Türkistan ve Alaş Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında", *TK*, sy. 23 (1964), s. 36-43; Ahmet Cebeci, "Türkistan'da Basmacılık (Millî Kurtuluş Hareketi)", *Töre*, sy. 51, Ankara 1975, s. 28-45; M. Broxup, "The Basmachi", *CAS*, II/1 (1983), s. 57-81; G. Fraser, "Basmachi I", a.e., VI/1 (1987), s. 1-73; E. B. Özbiçen, "Türkistan'da Basmacı Hareketi", *Türkistan Dergisi*, sy. 4, İstanbul 1988, s. 13-18; Selah R. Sonyel, "Enver Paşa, and the Basmaji Movement in Central Asia", *MES*, XXVI/1 (1990), s. 52-64.

ABDÜLKADİR DONUK

BASRA

(البصرة)

Güney Irak'ta
Hz. Ömer tarafından kurulan
bir şehir.

Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır. İklimi oldukça serittir. Kışları soğuk geçer; yaz aylarında ise şehirde kavrucu bir sıcaklık hüküm sürer. Sıcaklar ancak kuzey rüzgârlarıyla hafifler; güney rüzgârları yakıcıdır.

Basra Keldânîler zamanında Teredon, Sâsânîler devrinde Vehiştabâd Erdeşir diye bilinen şehrin Araplar'ın Hureybe dediği harabeleri üzerinde 14 (635), 16 (637) veya 17 (638) yıllarında kurulmuştur. Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili üç ayrı rivayetin temeli Basralılar ile Küfeliiler arasındaki rekabete dayanmaktadır.

Basralılar şehirlerinin Kûfe'den daha önce kurulduğunu söylerken Küfeliler Basra'nın kendi kumandanları olan Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın yardımcılarında biri tarafından daha sonraki tarihlerde kurulduğunu iddia ederler. Mes'ûdî Basra'nın 14 (635) yılında veya Rebîülevvel-Rebîülâhîr 16'da (Nisan-Mayıs 637) Utbe b. Gazvân tarafından kurulduğunu söyler. Farslar'ın sınır savunması için kullandıkları ve Hz. Ömer dönemindeki fetihler sırasında Utbe b. Gazvân tarafından 14 (635) yılında geçici bir ordugâh olarak seçilen Hureybe bölgenin fethinde bir üs olarak kullanıldı. İki yıl sonra Irak'ın fethi tamamlanınca ordugâh olarak seçilen sahada Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân bugünkü Basra'dan yaklaşık 25 km. uzaklıkta eski Basra'nın temellerini attı. Buraya en yakın yerleşim merkezi 4 fersah uzaklıktaki Übüle idi. Şehrin askerî ve Arap karakteri çok bârizdi, Basra'nın Arap karakteri isminden de anlaşılmaktadır. Bu ismi Arapça'nın dışındaki bir dile atfetmek ve başka bir menşeden geldiğini söylemek mümkün değildir. İsim muhtemelen arazinin doğal yapısından alınmıştır. Halk zamanla eski Basra'yı terkederken bedevî saldırılarına karşı daha emniyetli bulduğu ve su ihtiyacını daha rahat karşılayabileceği bugünkü Basra'ya yerleşmeye başladı. Bu yeni sahaya intikal 900'de (1494-95) tamamlandı.

Basra şehri İran körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, bedevîlerin tedricen iskânını kolaylaştırıcı kamplar kurmak ve nihayet Irak şehirlerinin önemini azaltmak gibi birtakım düşüncelerle kurulmuştur. Başlangıçta kamıştan bir mescid, bir de hükümet konağı inşa edil-

di. Utbe b. Gazvân'ın emrinde Sakîf, Süleyym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerler vardı. Bunların arasında çok az sayıda kadın bulunması, Araplar'ın bu bölgeye yerleşmek gayesiyle gelmediğini gösteren açık bir delildir. Ancak daha sonra buraya çeşitli Arap kabileleri yerleştirildi. Ebû Mûsâ el-Eş'arî 17 (638) yılında Basra valiliğine tayin edilince şehir mescidini ve vali konağını (dârü'l-imâre) kerpiç ve çamur kullanarak daha geniş bir şekilde yeniden yaptırdı. Burada ikamet eden Arap kabileleri de Hz. Ömer'in iznini alarak evlerini kerpiçten yapmaya başladılar. Arap göçmenler için Basra Kûfe kadar cazip bir yerleşim merkezi değildi. Hz. Ömer, Küfeliler tarafından fethedilen bazı zengin şehirlerin gelirlerini Basralılar'a tahsis etmeye karar verdi. Ayrıca maaş dağıtımı hususunda Küfeliler'e tanınan hakların aynısını bunlara da tanıdı. Halifenin bu isabetli uygulamaları Basra yakınlarında yaşayan çöl Arapları'nın da şehir içine gelmelerini sağladı. İbn Sa'd'a göre Basra'ya kırk aşirete mensup insan yerleştirilmişti. Şehrin artan nüfusuna, bu sıralarda Fars, Sicistan ve Kirman gibi doğu vilâyetlerinde yapılan fetihler sonucu kitleler halinde müslüman olan veya esir alınan İranlılar da katıldı. Bu eski garnizondaki Arap nüfus askerî özelliklerini kaybetti ve garnizon süratle gelişen bir şehir halini aldı. Coğrafi konumu ticarî aktivitelerini daha da arttırdı. Böylece şehir olağan üstü bir gelişme gösterdi.

Hz. Osman döneminde Basra valiliğine tayin edilen (29/650) Abdullah b. Âmir'in başarılı çalışmaları neticesinde doğu vilâyetlerinde başlatılan ve yarım kalan fetihler tamamlandı ve şehrin refah seviyesi daha da arttı. Sûku'l-mirbed kâ-

fi gelmeyince Abdullah b. Âmir şehrin planını yeniden gözden geçirmek ve yeni bir merkezî çarşı için yer düşünmek zorunda kaldı. Ümmü Abdullah Kanalı'nın yanındaki bazı evleri satın aldı, bunları yıktırıp yeni bir çarşı yaptırdı. Böylece Bahreyn bölgesinde yerleşen ve fethlere katılan askerlerin maaşları buradan karşılanmaya başlandı. Aynı zamanda Abdülkays ve Ezd gibi Arap kabilelerinin tamamı buraya yerleşti. Basra'da açılan Übüle ve diğer bazı kanalların kullanılmaya başlanması da yine adı geçen vali zamanında gerçekleşti ve şehir daha önemli bir idarî merkez haline geldi.

Hz. Osman'ın son günlerinde Basra önemli siyasî çalkantılara sahne oldu. Halifenin Zilhicce 35'te (Haziran 656) Medine'de öldürülmesi olayına Basra'dan bir grup isyancı katılmıştı. Buna benzer siyasî hareketler Hz. Ali zamanında da devam etti. Hz. Ali halife olur olmaz Basra onunla Hz. Zübeyr, Talha ve Âişe üçlüsü arasında Cemâziyelâhîr 36'da (Aralık 656) meydana gelen Cemel Vak'ası'na şahit oldu. Çoğunluğu Küfeliler'den meydana gelen Hz. Ali kumandasındaki 20.000 kişilik ordu ile çoğunluğunu Basralılar'ın oluşturduğu adı geçen üç sahabî idaresindeki 30.000 kişilik kuvvet karşı karşıya geldi, yapılan bir günlük savaş sonucunda 5000 Basralı hayatını kaybetti. Kuruluş yıllarında Utbe b. Gazvân'ı desteklemek için gelenlerin sayısı 1000'den az olduğu halde 36'da (656-57) şehrin nüfusu 50.000'i geçmişti. Bu ayaklanmadan sonra Hz. Ali ile Basralılar arasına bir daha giderilmesi mümkün olmayan bir küskünlük girmiş ve halife diğer askerî hamleler için hilâfetinin sonuna kadar bu önemli şehirden fazla asker çıkaramamıştır. Basra, Şii Küfeliler'in karşısında Sünniliğin merkezi olma vasfını daima korumuştur.

Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde şehirde idarî ve iktisadî alanlarda önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemlerde doğu vilâyetlerinde yapılan fetihler neticesinde Ahvaz, Sistan (Sicistan), Azerbaycan ve Horasan gibi bölgelerin idaresi Basra valisinin sorumluluğuna bırakıldı. Buralara gönderilen yüksek rütbeli devlet memurları genellikle onun tarafından tayin edilirdi. Bu uygulama idarî ve iktisadî yönden şehrin büyüyip gelişmesine, nüfusunun da zamanla artmasına sebep oldu. Kaynaklara göre Hz. Ali döneminde Basra divanından atıyye* alanların sayısı 60.000 idi. Bunlar arasında geçici bir

Kâtib
Celebî'nin
Cihannümâ
adlı eserinde
Basra ve
çevresini
gösteren
harita
(İstanbul
1145, s. 289)

dönem için şehir dışında görevlendirenler, divana kayıtlı olduğu halde Basra dışında yaşayan bedeviler ve öldükten sonra divandan adları silinmeyenler de vardı. Bu da şehrin yirmi altı yıllık kısa bir zaman zarfında hayli büyüdüğünü gösterir. Basra'nın ilk sakinleri hâkim Arap zümresiydi. Birçok kabiley mensup gruplar olmakla beraber en nüfuzlu kabile Temîm ve Bekir b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicaz'dan gelen Kureys, Kinâne ve Kays Aylân bunlara göre daha azdı. Doğu Arabistan ve Uman'dan gelip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd sonraki yıllarda aktif rol oynamışlardır. Ayrıca İran, Hindistan ve Malezya'dan gelenlerle Zenciler de Basra'ya yerleşmeye başladılar. İranlı süvariler (esâvire) Temîmliler'in müttefiki olarak buraya yerleştiler. Fakat İranlıların büyük çoğunluğunu esir alınan ve müslüman olan mevâlî*ler oluşturmuyordu. Bunlar Arap kabilelerinin hizmetine giriyor veya onların müttefiki oluyordu.

Basra'nın bol gelir getiren yerler için idarî bir merkez seçilmesi buranın iktisadî hayatını da olumlu bir şekilde etkiledi. Şehrin Basra körfezinin kuzeyinde yer alması ona ticaret alanında büyük avantajlar sağlıyordu. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde devlet Basra bölgesinde ticareti kolaylaştırmak maksadıyla bazı kanallar açtırdı, ayrıca kuyular kazdırdı ve köprüler yaptırdı. Hz. Osman devrinde ordu bünyesinde yer alan Araplar'ın savaşlarda ele geçirilen bol miktardaki ganimet mallarına sahip olmaları ve halifenin Basra bölgesinde geniş topraklar satın almalarına izin vermesi, büyük çapta servet biriktirmelerine ve bu servetleri ticaret alanında kullanmalarına yol açtı. Zübeyr b. Avvâm'ın ticaretle uğraşan 1000 köleye sahip olduğu rivayet edilmektedir. Yine bu sıralarda ticarî faaliyetlerde bulunan büyük tacirlerin başında Talha b. Ubeydullah geliyordu. Hz. Talha'nın Basra'da Kanât adıyla tanınan arazisinde bol gelir getiren tarla ve çiftlikleri vardı. Onun öldükten sonra mal ve gayri menkul olarak 30 milyon dirhem servet bıraktığı kaydedilmektedir.

Emevîler döneminde Basra'nın önemi daha da arttı. Fars, Sistan ve Horasan Basra'ya bağlı olarak idare edildi. Muâviye b. Ebû Süfyân 41 (662) yılında şehirde otorite tesis ettikten sonra sırasıyla Büsr b. Ebû Ertât'ı (41/662), Abdullah b. Âmir'i (43/663-64) ve daha sonra da idarî ve iktisadî konularda çok tecrübeli olan Ziyâd b. Ebîh'i buraya vali ta-

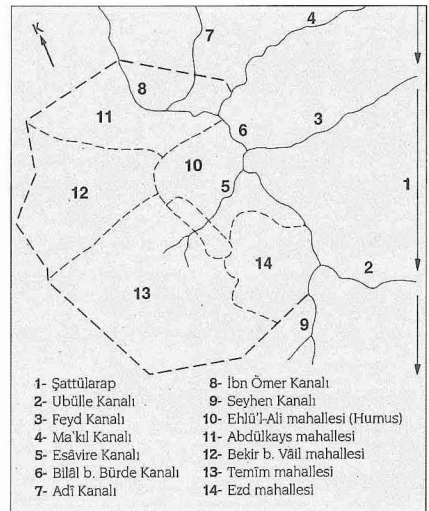
yin etti (45/665). Şehir bu yetenekli valinin dokuz yıllık idareciliği döneminde önemli gelişmeler gösterdi. Basra muhtemelen bu devrede şehrin hâkim sınıfını teşkil eden Arap kabileleri için "hums" denilen beş bölgeye ayrıldı: 1. Ehlü'l-âliye (Kureys, Kinâne, Becile, Has'am, Kays Aylân, Müzeyne, Esed); 2. Temîmî; 3. Bekir b. Vâil; 4. Abdülkays; 5. Ezd. Ziyâd b. Ebîh katı uygulamaları ile kendinden önceki vali döneminde bozulan sosyal düzeni yeniden ıslah etmeye koyuldu. Huzur ve asayiş sağladı, kabileciliği gidermeye çalıştı. Bunları gerçekleştirmek için de Basra'da bulunan kabilelerin düzenine yeni bir uygulama getirdi ve pek çok kişiye aileleriyle birlikte Horasan'a nakletti. Hâricîler'le Hucr b. Adî ve arkadaşlarına karşı katı bir siyaset uygulayarak Basra'daki etkinliklerini bertaraf etti. Ziyâd daha sonra iktisadî ve malî sahalara yöneldi. Memurlara verilen maaşları gözden geçirerek yeniden düzenledi. Dârü'l-imâre ve büyük camiye taş ve tuğla kullanarak genişletti, bunun dışında yedi mescid daha yaptırdı. Bazı kişilere toprak dağıttı, mevcut kanalları ıslah ederek ziraat için elverişli hale getirdi ve burada yeni kanallar açtı. Ziyâd zamanında şehir içinde yaşayan zengin tabaka ihtişamlı evler inşa ettirdi. Ayrıca şehirde bazı hamamlar da yapıldı. Fakat daha sonra burada valilik yapan Haccâc selefinin hâtırasını ortadan kaldırmaya çalıştı. Basra Ziyâd b. Ebîh döneminde idarî ve iktisadî alanda olduğu kadar mimarî alanda da büyük ilerlemeler kaydetti. Ziyâd'ın valiliği döneminde şehir 70.000 muharip ve bunların 80.000 kişilik aile efradıyla toplam 150.000 nüfusa sahipti. Ubeydullah b. Ziyâd zamanında bu rakam 90.000 muharip ve 100.000 kişilik maiyetiyle toplam 190.000'e ulaştı.

Emevîler döneminde Basra zaman zaman Hâricîler'in baskınına mâruz kalmıştır. Ubeydullah devrinde bu isyanlar daha da şiddetlendi. Basralıların bir kısmı atıyye alamadıkları için âsilere katıldılar. Emniyet kalmadığından bazı tüccarlar aileleriyle birlikte şehri terkettiler. Devlet bu isyanları bastırmak için Dîvânü'l-atâ'ya kayıtlı olmayan Arap ve Acemler'i askere alıp onlara karşı sevketti. Ubeydullah b. Ziyâd'ın 67'de (686) ölümünden sonra şehirde ciddi rahatsızlıklar başladı. Bu anarşi döneminden sonra Abdullah b. Zübeyr'e bağlı birlikler Basra'nın kontrolünü ellerine geçirdiler ve 72 (691) yılına kadar şehir onların idaresinde kaldı. Haccâc halife Abdülmelik

tarafından buraya vali tayin edildikten sonra hem İran hem de Irak'ı Basra'dan idare etti; bu bölgenin özellikle iktisadî yönlerini etkilemeye başlayan isyancı gruplara karşı çok katı bir siyaset uyguladı. Diğer taraftan da ekonomiyi bazı idarî uygulamalarla rayına oturtmaya çalıştı; divanları Araplaştırdı, suç işleyen devlet memurlarını şiddetle cezalandırdı. Köylerini bırakarak şehre yerleşen çiftçileri tekrar eski yerlerine göndermeye kalkıştı. Fakat onun bu katı icraatı hem dinî çevreler hem de avam tabakası tarafından tepkiyle karşılandı ve Emevîler'e karşı bazı isyanlar başlatıldı. Bunların en önemlisi İbnü'l-Eş'as'ın isyanıdır (81/701). Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî zamanında sağlanan sükûnet ise onun 95'te (714) ölümüyle sona erdi.

Abbâsîler ihtilâlden sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Basra'yı ele geçirdiler. Bağdat'ın kuruluşundan sonra siyasî ve idarî önemini kaybetmekle beraber Basra medeniyet açısından en parlak günlerini Abbâsîler döneminde yaşadı. Daha önce şehrin etrafında bir sur yoktu, şehir sadece hendekle çevriliydi. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr 155'te (771-72) Basra'nın etrafını surlar ve hendeklerle çevirtti. Şehrin tek kapısı Bâbü'l-bâdiye idi. Basra zaman zaman iç ve dış tehditler mahiyetinde seyreten, politik olmaktan ziyade sosyal konulu kanlı olaylara sahne oldu. Zutlar 820-835 yılları arasında şehre hâkim oldular. Ancak bunların en önemlisi, tarihte Zencî hareketi diye bilinen ve Sâ-

Basra'nın Ortaçağ'daki planı

hibüzzenc Ali b. Muhammed tarafından başlatılan büyük ayaklanmadır. 869-883 yılları arasında Zenciler Basra ve köylerine büyük baskınlar düzenleyerek her tarafı yağmaladılar. Bu olaylar sonucunda yüz binlerce insan öldürüldü, tarla ve çiftlikler tahrip edildi, şehir camii yıkıldı, deniz ticaretine ayrılan birçok gemiye el konuldu, binlerce kadın ve çocuk esir olarak götürüldü. Basra'yı büyük ölçüde tahrip eden bu ayaklanmalar, ancak Abbâsî hânedanının ileri gelenlerinden Muvaffak b. Mütevekkil sayesinde bastırılabilirdi. Şehir hicrî III. (IX.) yüzyılın sonlarında Karmatîler tarafından tehdit edildi. Karmatîler 899-945 yılları arasında defalarca Basra ve civarındaki köylere saldırdılar ve bu saldırılar sırasında can ve mal bakımından büyük tahribata sebep oldular. Karmatîlerin bu dönemdeki askerî gücünü arttıran önemli bir etken de onların, bu sıralarda siyaset sahnesinde görülmeye başlayan Büveyhîler'le iş birliği içine girmeleridir. Basra 923'te Berîdîler'in, 947 yılında da Büveyhîler'in egemenliği altına girdi. Büveyhîler'den sonra burada hüküm süren Arap asıllı Mezeydîler döneminde şehrin refah seviyesi yükseldi. Selçuklular devrinde Basra, şehrin iktâ* edildiği bir emîr (mukta') tarafından yönetiliyordu. Şehrin merkezî yönetimden çok uzak bir bölgede yer alması ve önemli iktisadî kaynaklara sahip olması zaman zaman burayı bazı dış tehlikelere, Hafâce ve Müntefik gibi bazı bedevî kabilelerin saldırılarına da mâruz bırakmıştır.

Abbâsîler zamanında meydana gelen bu olaylara rağmen Basra'da kültür sahalarında da önemli gelişmeler görüldü. Muhtelif etnik unsurların birbirlerine karışması zihnî ve dinî gayreti harekete geçirdi. II. (VIII.) yüzyılda şehrin gelişmesi zirveye ulaştı. Emevîler devrinde yaşayan Hasan-ı Basrî ile Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin burada yetiştirmiş oldukları öğrenciler İslâmî ilimlerde büyük çığır açtılar. Bu sırada tedvîn* hareketinde de büyük ilerleme kaydedildi. Kelâm, fıkıh, hadis, tarih, Arap dili, Arap edebiyatı ve ensâb* konularında bol miktarda eser kaleme alındı. Basra'nın bu devirde yetiştirmiş olduğu müellifler arasında Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. Hac-câc (ö. 160/776), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783-84) ve Ebû Avâne'yi (ö. 176/792) zikretmek mümkündür. Ayrıca II-IV. (VIII-X.) yüzyıllarda Basra'da Arapça'nın gramer kurallarını tesbit eden ve Basriyyûn adıyla şöhret bulan büyük dilciler yetiştirmiştir (bk. BASRİYYÜN). Basra,

Arap edebiyatı alanında da geniş kültüre sahip ve sayısız eserler veren âlimler yetiştirmiştir. Câhiz (ö. 255/869) çok sayıdaki eseriyle bu dönemdeki edebiyatın ilk temsilcisidir. 439 (1047-48) yılında kurulan ve dini felsefe vasıtasıyla izaha çalışan İhvân-ı Safâ topluluğuna mensup Ebû Süleyman el-Büstî, Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed el-Mehcûrî gibi âlimler ilmi ve edebî çalışmalarını bu şehirde yürütüyorlardı. Feylesüfî'l-Arab unvanı ile anılan Kindî (ö. 260/873 [?]), yine bu dönemde Basra'da yetişmiş büyük filozoflardan biridir. Başka dillere en çok çevrilen Arapça edebî eserlerden *el-Makâmât*'ın müellifi Harîrî de (ö. 516/1122-23) Basra'da doğup yetişmiştir.

Abbâsî Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıflaması ile birlikte başlayan kargaşa döneminin sonunda şehir ilmi ve kültürel açıdan hızlı bir düşüş gösterdi. 1258'de Bağdat Hülâgü tarafından işgal edildi. Bu olayla birlikte Abbâsî Devleti yıkıldı ve Irak Moğollar'ın eline geçti. Basra daha sonra sırasıyla 1335'te İlhanlılar, 1383'te Timurlular, 1410'da Kırakoyunlular, 1470'te Akkoyunlular ve nihayet 1508 yılında da Safevîler'in hakimiyetleri altına girdi. Bu uzun dönem esnasında Irak birçok siyasî çekişme ve savaşlara sahne oldu. Basra da bölgenin önemli bir şehri olarak aynı olaylarla karşılaştı.

Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Peygamber'in süt annesi Halîme, Ebû Bekre, Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî ve Sehl et-Tüsterî'nin Basra'daki türbelerinden ve İbn Battûta'nın çok güzel olduğunu söylediği Mescid-i Ali'den günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

Basra'nın tarihi hakkında eser yazanlar arasında şunlar zikredilebilir: 1. Zührî (ö. 124/742), *Fütûhu Hâlid b. Velîd*. 2. Ebû Mihnef (ö. 157/774), *Kitâbü Muş'ab ve vilâyetü'l-İrâk*. 3. Heysem b. Adî (ö. 206/821 [?]), *Kitâbü Nüzûlî'l-Arab bi-Horâsân ve's-Sevâd*. 4. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 210/825-26), *Kitâbü'l-Başra, Kuḍâtü'l-Başra*. 5. Medâinî (ö. 225/840), *Kitâbü Fütûhî'l-İrâk, Kitâbü Fethî'l-Übülle, Kitâbü Haberî'l-Başra ve fütûhîhâ, Kuḍâtü ehli'l-Başra, Müfâharatü ehli'l-Başra ve ehli'l-Kûfe*. 6. Ömer b. Şebbe (ö. 262/876), *Kitâbü'l-Başra, Kitâbü Ümerâ'î'l-Başra*. 7. Ebû Zekeriyâ es-Sâcî (ö. 307/919-20), *Târîhu'l-Başra*. 8. Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir bi-târîhi'l-Başra ve'l-cezâ'ir* (nşr. Muhammed Hamîdullah, İslâmâbâd 1393/1973; Basra tarihiyle ilgili diğer eski eserler ve ye-

ni araştırmalar için bk. Sâlih Ahmed el-Alî, *Ḥıṭaṭü'l-Başra ve muntakâtühâ*, s. 10-27).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, Leiden 1325, III/1, s. 157-158; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 341-342, 356-357; Taberî, *Târîh*, Kahire 1939, III, 60, 89, 320-321, 348-349; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 364-365; Mes'ûdî, *Mürûc'ü'z-zeheb* (Abdülhamîd), II, 328; Makdisî, *Aḥse-nû't-teḫâstî*, s. 117; Yâkût, *Mu'cemül-buldân*, I, 430; İbn Battûta, *Rihle*, Beyrut, ts., s. 185-189; Ali Zarîf el-A'zamî, *Muhtaşaru Târîhi'l-Başra*, Bağdad 1927, s. 86-111; Barthold, *İslâm Medeniyeti*, s. 24, 27, 29, 32, 48, 52, 109-110; Süleyman Feyzi, *el-Başratü'l-uzmâ*, Basra 1946, s. 18-19; Sâlih Ahmed Ali, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Başra*, Bağdad 1953, s. 25-28, 30, 32, 85-86; a.mlf., *Ḥıṭaṭü'l-Başra ve muntakâtühâ*, Bağdad 1406/1986; Ch. Pellat, *Le Milieu basrien et la formation de Gâhiz*, Paris 1953; Abdülkâdir Baş'ayan el-Abbâsî, *el-Başra fi edvârihe't-târîhiyye*, Bağdad 1961, s. 7, 54-55; İbnü'l-Gimlâs, *Vülâtü'l-Başra ve mütesellimühâ* (h. 14-1333), Basra 1962, s. 38-51; Resûl Hâvî el-Kerkûklî, *Devḥatü'l-vüzerâ' fi târîhi vakâ'ir Bağdâdî'z-zeurâ'*, Beyrut 1963, s. 152-155; Abdülemir Emîn, *el-Kuvâ'îl-bahriyye fi'l-Halici'l-Arabî*, Bağdad 1966, s. 51; Şeyh Nu'mân b. Muhammed b. el-İrâkî, *Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir bi-târîhi'l-Başra ve'l-Cezâ'ir* (nşr. Muhammed Hamîdullah), İslâmâbâd 1393/1973; Remziye Abdülvehhâb el-Hayrav, *İdâretü'l-İrâk fi şadri'l-İslâm*, Bağdad 1978, s. 100, 122-123, 127, 133, 135-136; *el-İrâk fi't-târîh*, Bağdad 1983, s. 356-362; Fâruk Ömer Fevzi, *el-Halici'l-Arabî fi'l-üşûri'l-İslâmîyye*, Dübey 1983, s. 291; a.mlf., "Min Mezhâhiri sümûdi ehli'l-Başra fi't-târîhi'l-Arabî'l-İslâmî", *el-Mevrid*, XIV/3, Bağdad 1985, s. 9, 14-16; Şâkir Sâbir ez-Zâbit, *Târîhu'l-münâza'at ve'l-hurûb beyne'l-İrâk ve İran*, Bağdad 1984, s. 15, 325, 427-428; Abdülaziz Abdullah es-Selîmî, *Divânü'l-cünd: neş'etühâ ve tetavvürüh fi'd-devleti'l-İslâmîyye hattâ 'aşri'l-Me'mûn*, Mekke 1986, s. 309-311; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, III, 410, 423-424; Abdülhâlik Bâkir, *İdarî ve İktisadî Yönden Hz. Ali Dönemi* (doktora tezi), s. 20, 53, 108-109, 134, 229-230; Kâmil Selâm el-Cübürî, "63 Âmen 'alâ harbî'l-İrâk (1914-1915)", *Âfâk Arabiyye*, sy. 10, Bağdad 1978, s. 32; A'lâ Mûsâ Kâzım Nevres, "Benü Ka'b ve devruhüm fi'l-Halici'l-Arabî fi'l-karnî's-şâmin'aşer", a.e., sy. 2, Bağdad 1979, s. 17; A. J. Najî — Y. N. Ali, "The Suqs of Basrah Commercial Organization and Activity in a Medieval Islamic City", *JESHO*, XXIV/3 (1981), s. 298-309; Âdil Necim Abbâr, "el-Müdüdü'l-Arabîyye fi'l-karnî'l-evvelî'l-hicrî", *Âdâbü'r-râfidn*, XIII, Musul 1981, s. 588-589; Ahmed Matlûb, "el-Başra fi türâsî'l-Câhiz", *el-Mevrid*, XI/3, Bağdad 1982, s. 15-28; Sâlih Muhammed el-Abîd, "Başra fi senevâtü'l-mihne (1775-1779)", a.e., XIV/3, Bağdad 1985, s. 37; Nûri Hammûdî el-Kaysî, "Şevâhid min butûleti'l-Başra", a.e., s. 51-52; İmâd Abdüsselâm Raûf, "Sümûdü'l-Başra eş-nâ'e ḥişârî Nâdir Şâh sene 1743", a.e., s. 21; Eliezer Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies*, XXV/1, s. 25, London 1989, s. 20; "Basra", *IA*, II, 320-327; Ch. Pellat, "al-Başra", *EI²* (İng.), I, 1085-1086; F. M. Donner, "Basra", *EI²*, III, 851-855.

